

DIOKLECIJANOV PROGON KRŠĆANA U KONTEKSTU RIMSKOG KAZNENOG PRAVA

Pregledni znanstveni rad

UDK 272"03"
343.31(37)
343.24/.29(37)
929 Diocletianus

Primljeno: 22. veljače 2024.

Antonio Katavić*

U domaćoj literaturi primjetan je nedostatak znanstvenog proučavanja Dioklecijanovih progona kršćana i njihova smještanja pod konture tadašnjeg rimskog kaznenog prava. Stoga će se u ovom radu dati sumaran prikaz razloga njihova progona te će se ukratko istražiti i pružiti pregled tadašnjeg rimskog kaznenog prava. U radu će se, nakon uvodnog dijela i prikazivanja organizacije Rimskog Carstva u tadašnjem rimskom društvu te razloga progona, analizirati postojeći izvori o progonu s naglaskom na ediktima, koje je na početku 4. stoljeća donio car Dioklecijan, uz prikazivanje kazni koje su kršćanima izricane u kognicijskom kaznenom postupku, te će se zaključno prikazati svrha kažnjavanja koja se namjeravala postići njihovim kažnjavanjem.

Ključne riječi: kršćani, Dioklecijan, edikti, upravitelj provincije, *crimen lease maiestatis*

1. UVOD

Car Dioklecijan (Gaj Aurelije Valerije Dioklecijan) bio je prvi car Rimskog Carstva (284. – 305.) u razdoblju dominate,¹ a ostao je upamćen po mnogobrojnim reformama koje je poduzeo.² Naime, tijekom 3. stoljeća Rimsko je Carstvo bilo obilježeno raznim gospodarskim, vojnim, društvenim i političkim krizama te se nijedan car suočen s takvim enormnim teškoćama nije dugo zadržao na vlasti. Dioklecijan se odlučio oštro uhvatiti u koštac s tim krizama te sustavno riješiti probleme. Budući da je ovaj rad usmjeren prvenstveno na kaznenopravna pitanja velikih progona kršćana u doba cara Dioklecijana,

* Antonio Katavić, univ. spec. iur. (kaznenopravne znanosti), doktorand Poslijediplomskog doktorskog studija Kaznenopravne znanosti, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet

¹ Politička povijest Rima se dijeli na četiri razdoblja: 1. kraljevstvo (754. pr. n. e. – 509. pr. n. e.); 2. republiku (509. pr. n. e. – 27. pr. n. e.); 3. principat (27. pr. n. e. – 284. n. e.); 4. dominat (284. – 565.). Vidi u: Šarac, M., Lučić, Z. *Rimsko privatno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2006, str. 25.

² Dioklecijan je provodio velike reforme u Rimskom Carstvu te je početno proveo vojnu reformu na način da je vojsku podvrgnuo centralnoj vlasti te je znatno povećao broj legija. Također je učvrstio granice Rimskog Carstva, izgradio vojne putove, poboljšao prirodne barijere, izgradio utvrde na granicama, materijalno opremio vojsku te vojnicima povećao plaće. Osim na vojnom i političkom planu, proveo je i gospodarske reforme na način da je fiksirao (zamrznuo) cijene osnovnih proizvoda uslijed velike inflacije koja je prijetila Rimskom Carstvu Ediktom o cijenama iz 301. godine. U pogledu administrativnih reformi Dioklecijan je postavio temelje birokratiziranog državnog aparata na način da je odvojio vojna od civilnih pitanja, a sve s ciljem povećanja centralne kontrole raznih aspekata društvenog upravljanja, te je uspostavio provincijsku vladavinu. Vidi više o tome u: Cameron, A., *The Later Roman Empire*, Fontana Press, London, 1993, str. 30–39.

na spomenute krize i njihovo rješavanje u Rimskom Carstvu u drugoj polovici 3. stoljeća osvrnut ćemo se tek sporadično. Cilj je ovoga rada sumarno prikazati najvažnije odrednice kaznenopravnog progona kršćana u doba cara Dioklecijana te pružiti kratak pregled glavnog razloga njihova progona u pogledu odbijanja prinošenja javnih žrtava, čime kršćani ne samo što su remetili božji mir te su zbog toga bili smatrani glavnim krivcima za sve loše što se tada događalo u Rimskom Carstvu već su na taj način i činili jedno od najtežih kaznenih djela – uvredu carskog veličanstva.

Dioklecijan je proveo i značajne političke reforme tako što je uveo tetrarhiju, a teritorij Rimskog Carstva podijelio je na četiri prefekture, i to Orijent, Ilirik, Italiju s Afrikom i Galiju. Njih je podijelio na 12 dijaceza, koje su se konačno dijelile na 106 provincija.³ Car je bio neograničeni vladar (*dominus et deus*⁴) i jedini zakonodavac, koji je pritom preuzeo orijentalni despotski ceremonijal s jedne strane te birokratiziranu državnu strukturu s druge strane. Prefekturama su upravljala četvorica vladara,⁵ uz zajedničko zakonodavstvo na razini cijeloga Rimskoga Carstva. Dioklecijan je imao naslov augusta kao najvišu titulu, uz Maksimijana, koji je upravljao zapadnim dijelom carstva iz današnjeg Milana (Italija), dok su ostala dvojica tetrarha, koji su upravljali prefekturama Ilirik i Galija, imali nižu titulu cezara.⁶ Dioklecijan je izravno vladao Orijentom kao istočnim područjem tadašnjeg Rimskog Carstva iako je kao apsolutistički vladar orijentalnog tipa upravljao cijelim Rimskim Carstvom iz svoje prijestolnice Nikomedije (današnja Turska).⁷

Tijekom Dioklecijanove vladavine (284.–305.), osim do spomenutih kriza, dolazi i do povećanog širenja kršćanstva i kršćanskih zajednica na području Rimskog Carstva, što je smatrano prijetnjom tadašnjem državnom uređenju. Prema nekim izvorima, broj kršćana u Rimskom Carstvu oko 250. godine iznosio je oko 1,1 milijun, a pred Dioklecijanove progone kršćana taj je broj iznosio oko 6 milijuna.⁸ Naime, rimsko je društvo sve do dolaska na vlast Konstantina I. Velikog (306.–337.) bilo većinski pogansko društvo, koje je bilo politeističko, nasuprot kršćanstvu, koje je obilježavao monoteizam. U to vrijeme bilo je uobičajeno da Rimljanin štuje razna božanstva, a kršćanstvo kao monoteistička religija bilo je isključivo⁹ te nije dopuštalo – sukladno prvoj Božjoj zapovijedi – vjerovanje u druge bogove osim u jednoga i svemogućeg Boga,¹⁰ što će uvelike oblikovati razlog zbog kojega su kršćani poslije bili progonjeni od cara Dioklecijana.

³ Vidi više o tome u: Barnes, Timothy D., *The New Empire of Diocletian and Constantine*, Harvard University Press, Cambridge – London, 1982, str. 195–225.

⁴ Gospodar i bog, pa odatle dolazi i naziv *dominat*. Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 1, str. 44.

⁵ Odatle dolazi naziv tetrarhija. Vidi više o tome u: Bošković I., *Svi hrvatski Dioklecijani*, Croatica et Slavica Iadertina, Zadar, IV, 2008, str. 402.

⁶ Vidi više o tome u: Horvat, M., *Rimsko pravo*, Sveučilište u Zagrebu – Pravni fakultet, Zagreb, 1998, str. 430.

⁷ Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 3, str. 49.

⁸ Vidi više o tome u: Boko, J., *Dioklecijan. Biografija kontroverznog rimskog cara: reformator ili progonitelj kršćana?*, Profil, Zagreb, 2016, str. 171.

⁹ Vidi više o tome u: Lalošević, V., *Cum esset persecutio: Dioklecijanovo doba na području između Akvileje i dunavskog limesa u mučeničkim legendama*, Književni krug, Split, 2018, str. 347–372.

¹⁰ Prva zapovijed dana Mojsiju na brdu Sinaj glasila je: “Ja sam Gospod, Bog tvoj, koji sam te izveo iz zemlje egipatske, iz kuće ropstva. Nemoj imati drugih bogova uz mene.” (Izlazak 20, 2–17).

Dioklecijanu je kao poborniku tradicionalnih vrijednosti stalo do toga da obnovi vjeru u antičke religijske vrijednosti, odnosno u politeizam te poštivanje svih antičkih običaja, koji su pak bili nespojivi s vjerovanjima kršćana. Smatrao je da će tek obnovom antičkih religijskih vrijednosti poganskog društva zajamčiti red u državi, političku i društvenu stabilnost rimskog društva te na taj način ostvariti prijeko potrebni *pax deorum*.¹¹ Dioklecijan je bio strogo i iskreno privržen tradicionalnoj rimskoj politeističkoj religiji te je kao restaurator tradiciju postavio kao apsolutni kriterij istine, moralnosti i reda.¹² Srž razloga za velike progone kršćana u doba cara Dioklecijana treba tražiti u odbijanju kršćana da prinose žrtve poganskim bogovima. Naime, poganski Rimljani diljem Rimskog Carstva prinostili su razne žrtve svojim bogovima jer su vjerovali kako se jedino redovitim prinošenjem žrtava može postići mir bogova, a odbijanjem samo izazvati bijes bogova, koji će poremetiti *pax deorum*, te su kršćane u tom slučaju držali odgovornima za sve nedaće koje su se dogodile u Rimskom Carstvu.¹³

Osnovna karakteristika rimske religije bilo je, dakle, poštivanje formi, odnosno raznih rituala, a sve kako bi se zaštitilo rimsko društvo od negativnih posljedica. Rituali koji su nama ovdje interesantni upravo su žrtvovanja, koja su poznavala više vrsta. Naime, postojale su ljevanice, čija se žrtva sastojala od raznih tekućina (npr. vino, med, voda i sl.), kao i paljenice. Paljenice su bile najsvečanijeg karaktera te su se sastojale od spaljivanja raznih prinosa, kao što su npr. pokloni, hrana, životinje i sl. Žrtve su se najčešće prinostile u zoru, a životinje koje su se prinostile bogovima morale su biti bez mane kako se ne bi izazvala srdžba bogova te su morale dobrovoljno ići prema žrtveniku na način da bi ih se ondje namamilo solju ili hranom. Žrtvene životinje bile su okićene vijencima, uz pozlaćene rogove. I žrtvovatelji su morali biti čisti te su se morali oprati i okaditi dimom sumpora, lovora ili tamjana prije žrtvovanja, a nosili su bijelu odjeću, uz pokrivalo za glavu iz poštovanja prema bogovima. Cijeli postupak odvijao se u tišini kako bi se čula ritualna molitva te se u konačnici životinja posipala žrtvenom smjesom i ubijala sjekirom od strane roba.¹⁴

¹¹ *Pax deorum* značio je božanski mir te je predstavljao stanje u kojem su antički bogovi zadovoljni prakticiranjem antičkih religioznih običaja (npr. žrtvovanje). U slučaju nepracticiranja navedenog dolazilo bi do srdžbe bogova (*ira deorum*), što se negativno odražavalo na cjelokupno rimsko društvo, koje je umnogome ovisilo o božanskom miru. Vidi više o tome u: Satterfield S., *Prodigies, The Pax Deum and the Ira Deum*, *The Classical Journal*, vol. 110, nbr. 4, 2015, str. 431–445.

¹² Vidi o tome u: Jozić, B., *Problem religijske ne/tolerancije, Kršćanstvo u Rimskom carstvu do Julijanove vladavine*, Laus Split, 1995, str. 16.

¹³ Vidi više o tome u: De Ste Croix, G. E. M., *Christian Persecution. Martyrdom. Orthodoxy*, Oxford University Press, 2006, str. 105–152.

¹⁴ Vidi više o tome u: M. Matasović, *Rimska svakodnevica, Život i vjerovanja u antičkom Rimu*, Latina et Graeca, Zagreb, 2022, str. 157–164.

Dakle, iznimno je važno naglasiti kako romanisti smatraju da je odbijanje kršćana da javno prinose žrtve poganskim bogovima glavni razlog najvećeg¹⁵ progona kršćana u Rimskom Carstvu.¹⁶

Na tom tragu zasigurno se može navesti kako G. de Ste Croix smatra kako je odbijanje prinošenja javnih žrtava glavni razlog progona kršćana.¹⁷ Jednako tako, i James B. Rives navodi kako je odbijanje prinošenja javnih žrtava bilo glavni razlog progona kršćana, dok su također postojali i neki drugi razlozi progona (npr. povezanost sa židovima, odbijanje sudjelovanja u javnom životu rimskog društva, pozivanje na monopol kršćana u pogledu moralnosti, fanatizam, tajni rituali i slično).¹⁸ Nadalje, mogu se pronaći i navodi kako su rimski poganski svećenici kršćane promatrali kao prepreku koja im stoji na putu izvršavanja, odnosno efikasnosti poganskih običaja (žrtovanje). Carevi su stoga smatrali kako je kršćanstvo nekompatibilno s poganskim običajima te je također predstavljalo razlog njihova progona.¹⁹

Potvrdu navedene činjenice možemo pronaći i u djelima tadašnjih mislilaca, pa je tako Porfirije iz Tira u poznatom djelu *Protiv kršćana* naveo kako mu je kod kršćana posebno smetalo obožavanje Isusa kao ljudskog bića (dok je, prema njegovu mišljenju, Bog netjelesan) i odbijanje štovanja rimskih bogova. Slično Arnobije,²⁰ Laktancijev učitelj, navodi kako su tradicionalne svečanosti dolaskom kršćana izložene ismijavanju te su sveti institucionalni obredi pokleknuli pred praznovjermem novih religija.²¹

¹⁵ Potrebno je istaknuti da su i prije cara Dioklecijana postojali progoni kršćana, no oni su bili izrazito nesistematični te lokalnog karaktera. Tek se od dolaska na vlast cara Decija (249.–250.) može govoriti o univerzalnim progonima kršćana u cijelom Rimskom Carstvu, koji su poprimili najoštrij značaj upravo za vrijeme cara Dioklecijana. Pomalo je paradoksalna činjenica kako se pozicija kršćana u svega nekoliko godina promijenila u korist kršćana. Naime, donošenjem Milanskog edikta 313. godine dodatno je legaliziran položaj kršćana u odnosu na Galerijev edikt o toleranciji kršćana od 311. godine (vidi više o tome u: Milotić, I., *Milanski edikt; prijevod, komentar i studija*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2013, str. 32–39) te se nakon toga pomalo počelo s procesuiranjem počinitelja kaznenih djela protiv kršćanske religije, a osobito nakon donošenja edikta cara Teodozija 380. godine, kojim je kršćanstvo *de facto* postalo službena religija Rimskog Carstva.

¹⁶ Jedan od najboljih primjera značenja javnih žrtvovanja datira iz kratkotrajne vladavine cara Decija (249.–250.), koji je svojim ediktom iz 249. godine uveo obvezu svim stanovnicima Rimskog Carstva da moraju prinostiti žrtve poganskim bogovima, a lokalni su magistrati imali obvezu posvjedočiti i sastaviti ispravu o tome da su prinošene žrtve uz prijetnju progonom od strane viših magistrata, što je moglo u konačnici rezultirati i smrtnom kaznom. Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 12, str. 33–34, te u: A. Franzen, *Pregled povijesti crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988, str. 49.

¹⁷ Vidi više o tome u: G. de Ste. Croix, *Aspects of the „Great“ Persecution*, *The Harvard Theological Review*, vol. 47, br. 2, 1954, str. 75–113.

¹⁸ Vidi više o tome u: J. B. Rives, *The Persecution of Christians and Ideas of Community in the Roman Empire*, u: G. A. Cecconi i C. Gabrielli (ur.), *Politiche religiose nel mondo antico e tardoantico: Poteri e indirizzi, forme del controllo, idee e prassi di tolleranza*, *Atti del Convegno internazionale di studi* (Firenze, 24–26 settembre 2009), Bari: Edipuglia 2011, str. 199–217.

¹⁹ Vidi o tome u: P. S. Davies, *The Origin and Purpose of the Persecution of AD 303*, *The Journal of Theological Studies*, April 1989, New Series, vol. 40, br. 1, str. 92.

²⁰ Arnobije (oko 250. – oko 327.) bio je učitelj retorike u Siki (Numidija, prokonzulska Afrika), koji je u pedesetoj godini prešao na kršćanstvo te je u svojem poznatom djelu *Protiv pogana* (*Adversus nationes*) branio kršćanstvo i pobijao poganstvo. (Vidi više o tome u: Simmons, Bland M., *Arnobius of Sicca: Religious Conflict and Competition in the Age of Diocletian*, Oxford University Press, Oxford, 1995, str. 1–46.)

²¹ *Op. cit.* u bilj. 8, str. 172–173.

Posebice treba spomenuti Laktancija,²² koji je u svojem djelu *De mortibus persecutorum* (O smrtima progonitelja) naveo da je car Dioklecijan prisilio svoju kćer Valeriju i ženu Prisku da se okaljaju žrtvama, a da su se suci raštrkali po svim hramovima te prisiljavali stanovništvo na žrtvovanje i u tu svrhu pred sudačkim tribunalom postavljali žrtvenike, što dodatno govori u prilog značenja žrtvovanja rimskim božanstvima, kao i kasnijeg izricanja smrtnih kazni kršćanima.²³ Slično i drugi romanisti drže da je prinošenje žrtava rimskim bogovima imalo velik društveni značaj.²⁴

Nadalje, u relevantnoj literaturi također se mogu pronaći potvrde gornjih navoda kako su kršćani progonjeni zbog ateizma, odnosno upravo zbog neprinošenja javnih žrtava poganskim božanstvima. Odbijanjem prinošenja žrtava kršćani su probudili strah u poganskom društvu jer su se pogani bojali kako će se poganski bogovi osvetiti cjelokupnom rimskom društvu zbog neprinošenja žrtava. U tom smislu također je zanimljivo kako židovi nisu bili progonjeni kao kršćani iz razloga što su židovi bili spremni prinosi žrtve Jahvi te se moliti Jahvi za cara, dok kršćani nisu htjeli ni moliti za cara, a kamoli se moliti caru ili poganskim bogovima.²⁵

2. PRAVNI TEMELJ PROGONA KRŠĆANA

Nakon uvodnog razmatranja s navođenjem razloga zbog kojih su kršćani u Rimskom Carstvu bili progonjeni prelazimo na kaznenomaterijalnu analizu, a početno na pitanje pravnog temelja velikog progona kršćana u doba cara Dioklecijana.

U tom smislu potrebno je uvodno navesti kako je načelo kažnjivosti kršćana *per se* bilo prisutno već u doba principata, kada su kršćani bez postojanja zasebnog zakona ili kaznenog djela bili kažnjavani za ispovijedanje ili priznavanje kršćanstva, što se utvrđivalo na način da se smatralo kako su kršćani one osobe koje ne prinosе žrtve

²² Laktancije (250.–325.) bio je učitelj retorike na dvoru cara Dioklecijana u Nikomediji, koji se poslije preobratio na kršćanstvo te se iz tog razloga njegova naučavanja trebaju uzeti s rezervom (osobito u dijelu hvaljenja Konstantina Velikog), ali se ipak smatra jednim od najznačajnijih tumača kršćanskih progona tog vremena i nezaobilazni izvor za analiziranje progona kršćana u doba cara Dioklecijana. (Vidi o tome u: *op. cit.* u bilj. 9, str. 64 i 65.)

²³ Laktancije, *O smrtima progonitelja*, Književni krug, Split, 2005, str. 47 i 49.

²⁴ Tako O. F. Robinson (*The Criminal Law of Ancient Rome*, John Hopkins University Press, 1995, str. 95) tvrdi da su Rimljani u svrhu zdravlja svojeg društva trebali prinositi žrtve rimskim bogovima na tradicionalni način, koji je uključivao žrtvovanje u hramovima. Kod L. F. Janssen (*“Superstitio” and the Persecution of Christians*, *Vigiliae Christianae*, 1979, vol. 33, br. 2, str. 132–133) može se pronaći podatak kako kult ličnosti cara nije bio toliko bitan za progon kršćana te kako se razlozi progona ne smiju tražiti u politici, već u religiji, budući da je u rimskom društvu vladao strah kako im poganski bogovi više neće pružati zaštitu ukoliko ne prime žrtve. Kod istog izvora pronalazi se i kraći pregled Mommsenove teorije, koja navodi kako su kršćani odbijanjem prinošenja žrtava uveli strani kult koji je izazvao nacionalnu apostaziju tradicionalne (poganske) rimske religije.

²⁵ Vidi o tome u: *New Catholic Encyclopedia*, sv. 12, ur. T. Carson i J. Cerrito, Washington 2003, str. 315. Slični navodi mogu se pronaći i kod H. Jedin, koji sumarno opisuje kako je Dioklecijan u početku imao tolerantniji odnos prema kršćanima te kako je pod utjecajem Galerija i Hierkola nakon poduzimanja vojnih, gospodarskih i državnih reformi odlučio prisiliti kršćane (religijska reforma i obnavljanje starih rimskih vrijednosti) na prinošenje žrtava kako bi zadovoljio poganske bogove i obnovio pogansku religiju. (Vidi više o tome u: H. Jedin i J. Dolan, *History of the Church*, vol. 1, New York, 1965, str. 394–398.)

rimskim božanstvima te koje se nisu odrekle kršćanstva. O tome nam najbolje svjedoči pismo Plinija, upravitelja pokrajine Bitinije između 111. i 113. godine, upućeno caru Trajanu, u kojem je Plinije pitao cara da mu objasni kako kažnjavati kršćane jer njihovo kažnjavanje u to doba nije bilo normativno detaljizirano. Radilo se, dakle, o istinskom *extra ordinem* kaznenom djelu, čiji je sadržaj znatno varirao.²⁶ Procesuiranje kršćana dobiva svoje pravne temelje tek dolaskom na vlast cara Decija,²⁷ dok su kršćani prije Decija bili procesuirani za samu činjenicu što je netko bio kršćanin, odnosno zbog negativnih misli ljudi o kršćanima, a ne zbog zahtjeva rimskog kaznenog prava.²⁸

Kršćani su u doba cara Dioklecijana bili optuživani te osuđivani za kazneno djelo uvrede carskog veličanstva, odnosno za *crimen laesae maiestatis*. Razlog progona kršćana za navedeno kazneno djelo proizlazi iz toga što si je car Dioklecijan pripisao božansko podrijetlo te nadjenuo ime Jovije (Jupiterov sin), iz čega proizlazi njegov božanski autoritet vladara Rimskog Carstva. U tom pogledu potrebno je navesti kako se odavanje počasti caru smatralo manifestacijom zahvalnosti podanika, odnosno pokazivanjem odanosti podanika svojem gospodaru, te se car pojavljuje kao objekt kulta cara, koji je na taj način stvoren.²⁹ Stoga je neizvršavanjem žrtvovanja, osim bogova, napadnut i car Dioklecijan kao sin vrhovnog rimskog boga Jupitera, što je predstavljalo akt protiv države, odnosno uvredu carskog veličanstva, kao kazneno djelo. Predmetno kazneno djelo kao *ultima ratio societatis* štitilo je vrijednost Rimskog Carstva kao države te je predstavljalo oblik pobune protiv države, odnosno njezinu izdaju.³⁰ Ono je bilo jedno od najtežih kaznenih djela u Rimskom Carstvu te je često završavalo izricanjem smrtno kazne. Prvu značajniju³¹ normativizaciju tog kaznenog djela poduzeo je već August (27. pr. n. e. – 14. n. e.), koji je s *lex Iulia maiestatis* detaljnije regulirao kaznenopravna pitanja tog kaznenog djela. Uvođenjem postupka *cognitio extra ordinem*³² dolazi do ekstenzivnog tumačenja tog kaznenog djela, pa se progon provodi zbog izgovaranja ili pisanja uvredljivih riječi

²⁶ Vidi više o tome u: Jaramaz–Reskušić, I., *Kaznenopravni sustav u antičkom Rimu*, Hrvatsko udruženje za kaznene znanosti i praksu, Ministarstvo unutarnjih poslova, Zagreb, 2003, str. 277–279.

²⁷ Vidi *supra*, str. 4, bilj. 15.

²⁸ Vidi više o tome u: T. D. Barnes, *Legislation against the Christians*, *The Journal of Roman Studies*, vol. LVIII, 1968, str. 32–50.

²⁹ Vidi više o tome u: A. Marccone, *La politica religiosa: dall'ultima persecuzione alla tolleranza*, *Storia di Roma*, vol. 3.1, Torino, 1993, str. 228–230.

³⁰ Kada bismo kazneno djelo uvrede carskog veličanstva pokušali staviti u današnje normativne okvire Republike Hrvatske, zasigurno bismo mogli zaključiti kako bi ono potpalo pod glavu kaznenih djela protiv Republike Hrvatske.

³¹ Lucije Apulej Saturnin utemeljio je 103. godine pr. n. e. putem *Lex Appuleia de maiestate* kazneno djelo uvrede carskog veličanstva, dok je u razdoblju republike Sula (88. pr. n. e. – 79. pr. n. e.) donio *Lex Cornelia de maiestate*, kojim je 81. pr. n. e. uspostavio nadležnost *quaestio perpetua de maiestate* kao posebnog stalnog porotnog kaznenog suda, koji je bio nadležan za progon navedenog kaznenog djela. Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 26, str. 91 i 95.

³² Termin se odnosi na izvanredni postupak inkvizitornog tipa, koji je polako zamijenio redovni sustav porotnih sudova akuzatornog tipa. Provodili su ga uglavnom sami carevi, senat te carski službenici (provincijski upravitelji), a više riječi o njemu bit će u nastavku ovog rada. (Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 26, str. 181–236.)

upućenih caru, oskvrnjivanja carskih kipova ili slika, kao i drugih činova koji nisu bili čak ni indirektno propisani Augustovim zakonom.³³

Kada govorimo o pravnim izvorima temeljem kojih je poduziman tadašnji kaznenopravni progon, valja podsjetiti da je u to vrijeme egzistiralo više izvora prava – edikti, reskripti, dekreti i mandate kao vrste carskih konstitucija, zatim pravo sadržano u djelima klasičnih pravnika te drevni običaji. Budući da se ovo istraživanje bavi postklasičnim razdobljem rimskog prava, kada je car bio jedini zakonodavac, carski edikti s općeobvezujućom pravnom snagom – poput zakona u suvremenom smislu te riječi – predstavljali su glavni izvor prava, odnosno pravni temelj za progon i kažnjavanje kršćana.³⁴

Tako je car Dioklecijan donio četiri edikta o progonu kršćana koji su, uz važeću *lex Iulia maiestatis*, predstavljali legislativnu srž progona kršćana u doba njegove vladavine. Budući da ti edikti nisu sačuvani, o njihovu sadržaju, kao i o načinu progona kršćana, može se zaključivati iz tekstova onovremenih pisaca (osobito Euzebija³⁵ i Laktancija),³⁶ zatim iz mučeničkih legendi³⁷ te ostalih gore navedenih izvora.

Velik progon kršćana u doba cara Dioklecijana ozbiljnije³⁸ je započeo u Nikomediji 23. veljače 303., kada su, tijekom svečanosti Terminalija,³⁹ rimski vojnici provalili u crkvu koja se nalazila na uzvisini i bila je vidljiva iz carske palače te su je opljačkali i sravnili sa zemljom. Idućeg je dana javno izvješten prvi edikt kojim je Dioklecijan propisao da će pripadnicima kršćanske religije biti oduzeta njihova čast i dostojanstvo te da će kršćani

³³ *Ibid.*, str. 239.

³⁴ Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 6, str. 434–436.

³⁵ Euzebije Cezarejski bio je biskup iz Cezareje (danas područje Izraela), koji je bio jedan od najznačajnijih pisaca kršćanske povijesti, a bilježio je i progone kršćana na početku 4. stoljeća. Vidi više o tome u: Young, F., Ayres, L., Louth, A., *Cambridge History of Early Christian Literature*, Cambridge University Press, 2004, str. 266–273.

³⁶ Iako su Euzebije i Laktancije bili kršćanske provenijencije, što izaziva određenu sumnju glede objektivnosti/vjerodostojnosti njihovih djela, danas ostaju nezamjenjiv izvor kod proučavanja progona kršćana na početku 4. stoljeća s obzirom na to da su živjeli te pisali o progonima kršćana upravo u proučavanom periodu povijesti. (Vidi o tome u: *op. cit.* u bilj. 9, str. 64 i 65.)

³⁷ Slično kao djela Euzebija i Laktancija, mučeničke legende obavijene su velom dvojbene vrijednosti te je u tom smislu Hippolyte Delehaye, belgijski isusovac i poznati hagiograf (1859.–1941.), podijelio akte mučenika na šest grupa po svojoj vjerodostojnosti, od vjerodostojnih izvora kao prve grupe do tendencioznih krivotvorina bez vrijednosti kao šeste grupe. Pojedine legende koje će se koristiti u ovom radu pripadaju u 3. i 4. grupu, kamo spadaju prerade originalnih dokumenata te dokumenti koji sadrže kombinaciju realnih i irealnih elemenata, pa će kod legendi biti naglašen oprez koji je nužan kod procjene vjerodostojnosti. Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 9, str. 43.

³⁸ Kada se koristi riječ ozbiljnije, onda se misli na početke Dioklecijanovih progona, koji su bili usmjereni na suzbijanje kršćanstva među vojnicima te na carskom dvoru i zabranu sklapanja brakova između pogana i kršćana, gdje je Dioklecijan uveo obvezno žrtvovanje rimskim bogovima, uz prijetnju otkazom i gubitkom svih povlastica ukoliko se odbije žrtvovati. Ozbiljniji progoni koji su doveli i do donošenja edikata te rezultirali smrću kršćana uslijedili su tek nakon što se problem žrtvovanja te sve veće ekspanzije kršćanstva nije uspio riješiti ovim manje invazivnim metodama. Vidi više o tome u: *op. cit.*, bilj. 9, str. 95–107, i u *op. cit.* u bilj. 26, str. 398.

³⁹ Terminalije su označavale svečanost koju su Rimljani 23. veljače iskazivali u čast boga granica Terminija. Vidi više o tome u: Martinić-Jerčić, Zdravka, *Tragom rimskog panteona, Božanska zaštita poljoprivrede u Rimu, Latina et Graeca*, vol. 2, br. 7, 2005, str. 48–51.

biti podvrgnuti mučenju neovisno o staležu kojemu pripadaju,⁴⁰ da će protiv njih biti valjana svaka parnica,⁴¹ a da oni neće moći ništa poduzeti zbog učinjenih im nepravdi, brakolomstva, pljačke; konačno, da neće imati slobodu ni pravo glasa.⁴² Euzebije Cezarejski dodatno navodi da je prvi edikt sadržavao kako naredbu da se crkve razore tako i obvezu na predaju i spaljivanje svetih knjiga⁴³ te konfiskaciju crkvenih dobara.⁴⁴ Osim toga, bitna normativna odrednica edikta bila je i zabrana okupljanja kršćana, što je značilo da su bila zabranjena i kršćanska društva.⁴⁵

Nakon što prvi edikt nije urodio plodom te nije prisilio kršćane na žrtvovanje rimskim bogovima, car Dioklecijan odlučio je još razornije djelovati prema kršćanima. Prema pisanju Laktancija, cesar Galerije⁴⁶ uz pomoć tajnih pomoćnika podmetnuo je požar u carskoj palači te je za taj čin optužio kršćane i tako potaknuo njihove daljnje progone. U carskoj prijestolnici Nikomediji smaknuti su svećenici i đakoni, zajedno s biskupom Antimom. Potom je, iste 303. godine, donesen drugi edikt o progonu kršćana.⁴⁷ U njemu su pripadnici klera (đakoni, svećenici i biskupi) jasno obvezani na žrtvovanje rimskim bogovima, a za slučaj nepoštivanja takve carske naredbe zapriječeno im je zatvaranjem. U tom kontekstu Laktancije piše da su svećenici i pomoćnici uhićeni te osuđeni bez dokaza ili priznanja, a da su tamnice bile prepune.⁴⁸

Slijedom navedenog, Dioklecijan je ujesen 303. godine donio treći edikt, kojim je dodatno razradio pravila utamničenja pripadnika klera kako bi oslobodio mjesta u zatvorima za počinitelje drugih kaznenih djela. Trećim ediktom pripadnicima klera ostavljena je mogućnost da se oslobode okova u slučaju da pristanu prinositi žrtve rimskim bogovima. Oni koji su to odbili bili su, prema pisanju Euzebija, u velikom opsegu izloženi mučenju.⁴⁹ Budući da se može pretpostaviti da su temeljem trećeg edikta pripadnici klera koji su javno prinosili žrtve rimskim bogovima bili oslobođeni, odnosno da nisu bili progonejeni jer više nije bilo opasnosti ni od rušenja poretka ni od izazivanja srdžbe bogova, opravdano bi se moglo zaključiti da Dioklecijanov cilj nije bilo istrebljenje kršćana zbog

⁴⁰ To je posebno znakovito jer su u razdoblju principata pripadnici višeg staleža (*honestiores*), za razliku od pripadnika nižeg staleža (*humiliores*), bili izuzeti od mogućnosti mučenja. Vidi u: *op. cit.* u bilj. 26, str. 229. Mogućnost mučenja i za pripadnike višeg staleža jasno označava težinu kaznenog djela (uzimajući u obzir staleško društveno uređenje tadašnjeg vremena) uvrede carskog veličanstva kod progona kršćana, odnosno značaj efikasnog kaznenog progona protiv kršćana za očuvanje Rimskog Carstva.

⁴¹ Ovdje je vidljiv gubitak pravne zaštite kršćana, što dodatno govori o težini njihova kažnjivog čina.

⁴² *Op. cit.* u bilj. 23, str. 43 i 45.

⁴³ Euzebije Cezarejski, *Crkvena povijest*, Knjiga VIII. Poglavlje II., 40, dostupno putem: https://www.documentacatholicaomnia.eu/03d/0265-0339_Eusebius_Caesariensis_Church_History_EN.pdf (4. prosinca 2022.).

⁴⁴ *Op. cit.* u bilj. 29, str. 235.

⁴⁵ *Op. cit.* u bilj. 15, str. 42.

⁴⁶ Galerije je bio jedan od četvorice tetrarha Rimskog Carstva (293.–311.), koji je bio iznimno okrutan prema kršćanima i posebno je poticao Dioklecijana na progone. Vidi u: *op. cit.* u bilj. 23, str. 35 i 45.

⁴⁷ Pretpostavlja se da je ovaj edikt bio izdan u proljeće ili ljeto 303. godine. Vidi u: *Keresztes, Paul, From the Great Persecution to the Peace of Galerius, Vigiliae Christianae*, vol. 37, br. 4, 1983, str. 382.

⁴⁸ *Op. cit.* u bilj. 23, str. 47.

⁴⁹ *Op. cit.* u bilj. 43, 6.31.

toga što su bili kršćani ili (izravno) zbog njihova monoteističkog vjerovanja, već uslijed očuvanja postojećeg poretka Rimskog Carstva te uspostave *pax deorum*.

S obzirom na to da kršćani većinom i dalje nisu prinosisi javne žrtve rimskim bogovima te da se držalo da srdžba bogova raste, Dioklecijan je četvrtim ediktom, koji je donesen u proljeće 304. godine,⁵⁰ uveo opću obvezu žrtvovanja za sve stanovnike Rimskog Carstva. Objavom tog završnog edikta postalo je i više nego jasno kako je Dioklecijanu smetala upravo činjenica što kršćani odbijaju prinosisi žrtve rimskim bogovima te je sada odlučio uvesti jasnu obvezu svih stanovnika Rimskog Carstva da prinose žrtve rimskim bogovima u javnim prilikama. Žrtvenici su, kako to navodi Laktancije,⁵¹ bili postavljeni i u sudnicama, pred sudačkim tribunalom, te bi stranke u sudskom postupku prvo trebale prinijeti žrtve rimskim bogovima, a tek nakon toga iznosile bi svoju obranu. Budući da je zahvatio cjelokupno kršćansko stanovništvo Carstva, četvrti je edikt rezultirao najvećim progonom kršćana ikad poduzetim.⁵²

Premda su edikti bili obznanjeni u cijelom Rimskom Carstvu, njihova primjena nije bila jednaka u njegova sva četiri dijela. Naime, edikti su se provodili više na istoku negoli na zapadu, i to kako zbog činjenice da je njihova primjena bila prepuštena upraviteljima provincija kao stvarnim nositeljima vlasti na toj upravno-sudbenoj razini, od kojih su mnogi bili imenovani na te pozicije upravo zbog svoje nemilosrdnosti prema kršćanima, tako i zbog činjenice da su vladari na istoku općenito bili brutalniji prema kršćanima te motivirani jačom željom za obnovom stare rimske religije u odnosu na vladare sa zapada. Tako je pod Galerijem, kojega je Dioklecijan 305. imenovao vrhovnim carem, odnosno augustom, te njegovim cesarom Maksiminom Dajom, progon kršćana u razdoblju od 305. do 311. dosegao vrhunac: naime, nije tu bilo samo izvanredno mnogo mučenika već se i smrtna kazna izvršavala nečovječno i okrutno. S druge strane, budući da ne postoje dokazi o sustavnim progonima kršćana na zapadu temeljem drugih edikata osim prvoga, moglo bi se zaključiti kako je samo prvi edikt bio u potpunosti primijenjen na području zapadnog dijela Rimskog Carstva. Naime, na zapadu se Dioklecijanovi edikti pod augustom Maksimijanom i cesarom Konstancijem Klorom nisu provodili previše revno. Osobito je Konstancije Klor, koji je vladao na području Britanije i Galije, progon kršćana usmjerio – sukladno prvom ediktu – više prema rušenju manjih crkava, a pritom nije dijelio ni antipatiju ostalih vladara prema kršćanima, točnije rečeno, u kršćanima nije vidio prijetnju državi, pa ih nije ubijao.⁵³ Konačno, 305. godine, kada su se Dioklecijan i Maksimijan povukli s vlasti, progon kršćana na zapadu uglavnom je bio obustavljen. Na istoku s jedne strane Galerije, uvidjevši da je njegova borba neuspješna, obustavlja progon te u travnju 311. godine u Sardiki izdaje glasoviti edikt o toleranciji, kojim je konačno priznao kršćanstvu pravo na opstanak, a s druge strane Dajevo nastavljanje progona kršćana uskoro biva okončano Konstantinovom političko-vojnom pobjedom 312. godine,

⁵⁰ Davies navodi kako je četvrti edikt objavljen na području vladavine Galerija (Ilirik) te kako je bio upravo na tom području prvo primijenjen. *Op. cit.* u bilj. 19, str. 74.

⁵¹ *Op. cit.* u bilj. 23, str. 49.

⁵² *Ibid.*, str. 45.

⁵³ Vidi više o tome: *op. cit.* u bilj. 9, str. 100–102.

odnosno objavom *Milanskog programa tolerancije*, koji je 313. godine u obliku reskripta poslao svim upraviteljima istočnih provincija – u cijelom Carstvu kršćanstvu je priznata potpuna ravnopravnost s ostalim religijama.⁵⁴

3. TIJELA KAZNENOG PROGONA KRŠĆANA

Nakon izlaganja o pravnim temeljima i razlozima progona kršćana, kao i određenja kaznenog djela za koje su kršćani bili gonjeni, nužno se osvrnuti na onovremenu upravno-sudsku strukturu te pokušati odgovoriti na pitanje koji su to subjekti, odnosno tijela, bili zaduženi za kaznenopravni progon kršćana u doba cara Dioklecijana. Premda su carevi imali apsolutnu vlast te su mogli samostalno provoditi kaznene postupke (posebice one većeg društvenog značaja), vrlo su često zbog efikasnosti prenosili svoje ovlasti na upravitelje nižih upravno-sudskih, odnosno teritorijalnih jedinica. Naime, ovlasti su najčešće prenosili na upravitelje točno određenih područja, kao što su bili službenici/prefekti za područje grada Rima i Italije te posebice upravitelji provincija. Početkom 4. stoljeća uspostavljen je hijerarhijski uređen sudski postupak, pa su za lakša kaznena djela u prvom stupnju sudili municipalni suci, protiv čijih se presuda žalba upućivala upraviteljima provincije kao nadređenim sucima. Za teža kaznena djela (uključujući i kazneno djelo uvrede carskog veličanstva) u prvom su stupnju bili nadležni upravitelji provincija, čije su presude u drugom stupnju, temeljem žalbe, nadzirali vikari dijaceze kao upravitelji hijerarhijski više upravno-sudske, odnosno teritorijalne jedinice, a u konačnici sam car. Iznimku su predstavljali upravitelji provincija koji su bili prokonzulskog ranga, jer su oni bili izravno podređeni caru, koji je nadzirao njihov rad te je odlučivao povodom žalbi na njihove presude. U tom kontekstu treba istaknuti da je Dioklecijan 294. godine naredio upraviteljima provincija da, temeljem ovlaštenja o prenošenju svoje sudske nadležnosti na niže carske službenike, točno odrede vrstu i prirodu sudskih postupaka koje će povjeriti službenicima nižeg ranga (tzv. *iudices pedanei*) u slučajevima preopterećenosti javnim obvezama i/ili velikim brojem aktivnih sudskih postupaka.⁵⁵

Upravitelji provincija sudili su u gradovima koji su bili sjedišta provincija, i to samostalno, bez porotnika. Ponekad su im u radu pomagali pravni stručnjaci ili konzistorij, koji je bio sastavljen od visokih carskih službenika te osoba od povjerenja. Premda mišljenja takvih stručnjaka nisu imala obvezujuću pravnu snagu, upravitelji provincija uzimali su ih u obzir zbog njihova političko-pravnog autoriteta. Štoviše, spomenuti su stručnjaci imali enorman utjecaj na rad upravitelja provincija te su ponekad izricali presude bez znanja upravitelja potpisujući ih u njihovo ime.⁵⁶

Što se tiče progona kršćana, upravo su upravitelji provincija preuzeli ulogu sudaca u najvećem broju slučajeva te su imali i mogućnost izricanja smrtnih kazni, odnosno *ius*

⁵⁴ Vidi više o tome: *op. cit.* u bilj. 16, str. 51–57.

⁵⁵ Vidi više o tome: *op. cit.* u bilj. 26, str. 437–445.

⁵⁶ *Ibid*, str. 440.

gladii. Naime, u dijelu literature sporno je pitanje jesu li upravitelji provincija imali pravo izricanja smrtne kazne ili je navedeno pravo bilo pridržano samo carevima.⁵⁷ Uzimajući u obzir da je Rimsko Carstvo u vrijeme cara Dioklecijana bilo teritorijalno rasprostranjeno od današnje Velike Britanije pa sve do Bliskog istoka i sjevera Afrike, logički se može zaključiti kako nije bilo organizacijski jednostavno osigurati izricanje smrtne kazne kršćanima koji su se nalazili u raznim dijelovima Rimskog Carstva u smislu promptnog dolaska careva ili traženja njihove suglasnosti za izricanje smrtne kazne i da se u tom smislu ovlast izricanja smrtne kazne neminovno morala prebaciti na upravitelje provincija. U prilog navedenom promišljanju govori i Karakalin edikt iz 212. godine (*Constitutio Antoniana*) u dijelu gdje se navodi kako upravitelj provincije unutar granica svoje provincije ima veće ovlasti od bilo koga osim cara.⁵⁸ Također se navodi kako oni koji upravljaju provincijama imaju pravo izricanja, između ostalog, i smrtne kazne.⁵⁹ Budući da u izvorima rimskog prava nije moguće pronaći dokaze o ukidanju navedenih odredbi o ovlastima upravitelja provincija u razdoblju cara Dioklecijana, lako se može zaključiti kako su upravitelji provincija u tijeku velikih progona kršćana zadržali ovu značajnu ovlast.

4. TEMELJNA OBILJEŽJA KOGNICIJSKOG POSTUPKA S OSVRTOM NA PROGON KRŠĆANA

U pogledu provođenja postupka potrebno je podsjetiti na to da je već u razdoblju principata došlo do korjenite promjene procesnih zasada rimskog kaznenog postupka, odnosno uvođenja izvanrednog kaznenog postupka pod nazivom *cognitio extra ordinem*. Zbog neefikasnosti te kompliciranosti sudskog postupka republikanskih stalnih kaznenih porotnih sudova od razdoblja principata dolazi do postupne afirmacije izvanrednog kaznenog postupka, koji je dao veće ovlasti carevima kao apsolutnim vladarima te njihovim produženim rukama na terenu (prefekti, vikari dijeceza i upravitelji provincija).

Afirmacija *cognitio extra ordinem* bila je postupna sve do dolaska na vlast cara Dioklecijana, koji je uveo isključivost provođenja tog oblika kaznenog postupka,⁶⁰ koji se odlikuje inkvizitornom prirodom, za razliku od akuzatorne prirode postupka koji se odvijao pred stalnim kaznenim porotnim sudovima.⁶¹

⁵⁷ Vidi više o tome u: P. Garnsey, *The Criminal Jurisdiction of Governors*, The Journal of Roman Studies, vol. LVIII, 1968, str. 51–59. Navedeni izvor prikazuje argumente različitih autora koji se ne slažu u pogledu navedenog pitanja, ali u konačnici zauzima stav kako je od početka 3. stoljeća *ius gladii* bilo priznato upraviteljima provincija.

⁵⁸ Ulp. *lib. 39 ad edictum* u: D.1.18.4., vidi o tome također i u: G. Mousourakis, *A Legal History of Rome*, Routledge, New York and London, 2007, str. 133.

⁵⁹ Ulp. *lib.1 opiniorum* u: D.1.18.6.8.

⁶⁰ *Op. cit.* u bilj. 9, str. 118.

⁶¹ Unatoč isključivoj primjeni i unifikaciji izvanrednog kaznenog postupka za vrijeme cara Dioklecijana, W. D. Aston (*Problems of Roman Criminal Law*, Journal of the Society of Comparative Legislation, vol. 13, br. 2. Cambridge University Press, 1913, str. 229) ističe da je u praksi sve do cara Honorija 423. godine povremeno dolazilo do korištenja stalnih porotnih kaznenih sudova.

Izvanredni kazneni postupak koji se provodio kod progona kršćana u razdoblju cara Dioklecijana obilježavala je njegova inkvizitorna priroda: postupak je bio pokretan te vođen po službenoj dužnosti u izostanku privatne inicijative. U kritičnom periodu postojali su irenarsi te ostali carski službenici, koji su kao tadašnji svojevrtni redarstvenici te državni odvjetnici mogli podnositi službene kaznene prijave protiv kršćana zbog povrede carskog veličanstva. No takva vrsta tijela progona nije dala značajniji doprinos s obzirom ne to da su i sve ostale osobe mogle podnositi prijave (*delatio*) te se ne može govoriti o institucionalnoj mreži tijela kaznenog progona u današnjem smislu te riječi. Kazneni postupak počinjao je istragom, koja nije bila strogo odvojena od dokaznog postupka u suvremenom smislu riječi, a počinjala je dostavom obavijesti o počinjenom kaznenom djelu, koja je mogla doći od bilo koje osobe. No prijavljivanje nije bilo olako jer je u slučaju nedokazanih optužbi ili klevete prijavitelju prijetila kazna koja se mogla izreći počinitelju kaznenog djela da je bio osuđen. Nadležni carski službenik morao je jedino stvoriti *notitia criminis*, odnosno osobno uvjerenje o postojanju elemenata koji terete osumnjičenika, kako bi se osumnjičenik mogao dovesti pred suca, odnosno upravitelja provincije.⁶² Osobitu ulogu u istočnom dijelu Rimskog Carstva imali su irenarsi, koji su imali zadatak da uz pomoć naoružanih policajaca uhićuju osumnjičenike za počinjenje kaznenih djela te da ih ispituju. O ispitivanju su irenarsi vodili iscrpan izvještaj (*ellogium*) te su ga dostavljali na daljnje postupanje i verifikaciju upravitelju provincije. Izvještaj je sadržavao činjenični opis počinjenog kaznenog djela uvrede carskog veličanstva, uz pravnu kvalifikaciju kaznenog djela i podatke o ispitivanju osumnjičenika te njegovoj istovjetnosti.⁶³ Prijave koje su dolazile od strane građana bile su rasterećene formalnosti te su svi građani koji su smatrali da je došlo do uvrede carskog veličanstva od strane kršćana njihovim odbijanjem prinošenja žrtava rimskim bogovima (navedeno je vrijedilo i za druga teška kaznena djela) mogli izravno podnijeti prijavu upravitelju provincije (prijava nije morala biti u pisanom obliku), koja se upisivala u sudski registar, te bez upućivanja nižem sudskom službeniku nadležnom za zaprimanje kaznenih prijava,⁶⁴ i tako dati početni impuls provođenju kaznenog postupka. Iako je navedeno vrijedilo za kazneno djelo uvrede (*iniuria*), moglo bi se navesti kako nakon toga u carskim konstitucijama više nisu zabilježene formalnosti kod prijavljivanja kaznenih djela, pa se lako može izvesti zaključak da je navedeno vrijedilo i za prijave protiv kršćana.⁶⁵

Nakon netom opisanog dijela kaznenog postupka započinjao je dokazni postupak, koji je u cijelosti bio obilježen aktivnošću upravitelja provincije kao redovnog suca kod progona kršćana, što je bilo u skladu s tadašnjim tendencijama k naglašenoj efikasnosti provođenja kaznenog postupka inkvizitornog tipa. Dakle, težište procesne aktivnosti bilo je u rukama upravitelja provincije kao redovitog suca, koji je imao znatne ovlasti u pogledu

⁶² Jaramaz Reskušić, I., Medančić, T., *Cognitio extra ordinem u rimskom pravu*, Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja, vol. 40, br. 82, 2006, str. 101–102.

⁶³ Jaramaz Reskušić, I., *Osnovna obilježja kaznenog postupka u sustavu cognitio extra ordinem*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, god. 43, br. 3–4/2006, str. 448.

⁶⁴ *Cod. Iust.* 9.2.8. (Dioklecijan i Maxim, bez datuma).

⁶⁵ *Op. cit.* u bilj. 63, str. 451.

prikupljanja i izvođenja dokaza. Od dokaznih sredstava najznačajniji su bili personalni dokazi, odnosno iskazi svjedoka i osumnjičenika. Nakon ispitivanja svjedoka prešlo bi se na ispitivanje osumnjičenika, odnosno kršćana.⁶⁶ Otegotna okolnost za kršćane krila se u činjenici što su bili osumnjičeni, optuženi te u konačnici osuđeni za jedno od najtežih kaznenih djela tog doba, odnosno za uvredu carskog veličanstva, koje je bilo najbližije suvremenom konceptu izdaje te urote protiv države. Tome je dodatno pridonijela okolnost uvođenja izvanrednog kaznenog postupka, koji je raskinuo formalne okove te je omogućio slobodnije tumačenje bića kaznenog djela uvrede carskog veličanstva, a pod navedeno se mogla podvesti neposlušnost kršćana u pogledu prinošenja žrtava rimskim bogovima i izazivanja božje srdžbe. Navedeno je dovelo do toga da je ispitivanje okrivljenika (ovdje kršćana) često bilo praćeno torturom, koja se osobito vezivala uz teška kaznena djela.⁶⁷

Naime, ispitivanje pod mukama u pravilu je bilo rezervirano za pripadnike društvenog sloja *humiliores*, dok je za pripadnike *honestiores* bilo isključeno, osim u slučajevima teških kaznenih djela, uključujući, dakako, i uvredu carskog veličanstva. Značajno je istaknuti da se na dokazima pribavljenima isključivo priznanjem do kojega se došlo primjenom torture nije mogla temeljiti osuđujuća presuda upravitelja provincije: naime, uz takvo priznanje bilo je potrebno prikupiti i dodatne inkriminirajuće dokaze protiv osumnjičenika jer je isključivi dokaz moglo biti jedino spontano i slobodno priznanje.⁶⁸ Premda je, osim toga, Dioklecijan, po uzoru na Marka Aurelija te postulate klasičnog prava konstitucijom iz 290.–291. propisao mogućnost izuzeća primjene torture za pojedine pripadnike viših društvenih slojeva (*deukurione*),⁶⁹ činjenica da im je prvim ediktom o progona kršćana 303. godine ukinuo sve društvene i pravne povlastice te ih i normativno izložio mukama torture upućuje na okolnost da je Dioklecijan posegnuo za restriktivnijim metodama kada je ostao bez oružja kojim je mogao natjerati kršćane na prinošenje žrtava rimskim bogovima.

Za vrijeme trajanja istrage kršćani su boravili u zatvorima, što bi bio pandan današnjem istražnom zatvoru. Naime, rimsko društvo nije poznavalo zatvor u značenju kaznenopravne sankcije, već je zatvor postojao isključivo u obliku čuvanja osumnjičenika do završetka dokaznog postupka, te tzv. izvršni zatvor, koji je služio za preventivno čuvanje osuđenika do izvršenja kazne, što bi u kontekstu progona kršćana značilo do izvršenja njihova smaknuća. Svojevrsni istražni zatvor nametao bi upravitelj provincije od početka formalnog dokaznog postupka (podizanja formalne prijave) do njegova završetka u obliku izvršnog zatvora te je trajao sve do smaknuća kršćana. Načelno, kod određivanja istražnog zatvora u obzir su uzimane razne okolnosti (čast, imovinsko stanje, ugled i sl.) te je zaobilazanje istražnog zatvora bilo omogućeno osumnjičenicima koji bi pružili osiguranje odgovarajućim jamcima.⁷⁰ Što se tiče cara Dioklecijana i njegove želje

⁶⁶ Više o tome, v. *ibid.*, str. 457–459.

⁶⁷ Vidi više o tome u: *ibid.*, također vidi i u: *op. cit.* u bilj. 26, str. 229.

⁶⁸ Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 62, str. 103.

⁶⁹ *Cod. Iust.*, 9.41.7-15. (Dioklecijan i Maxim, 286. godine).

⁷⁰ Vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 26, str. 393–396.

za obnavljanjem antičkih, posebice religijskih, vrijednosti Rimskog Carstva te za efikasnim progonom kršćana, a uzimajući u obzir kako reskript Antonina Pija (sredina 2. stoljeća), koji je zauzeo stav da se ne smije narediti pritvaranje optuženika koji je spreman dati jamce, osim u slučaju teškog kaznenog djela,⁷¹ tako i činjenicu da je Dioklecijan prvim ediktom ukinuo povlastice kršćanima, moglo bi se zaključiti da su kršćani u vrijeme velikog progona automatski bili smješteni u istražni zatvor odlukom upravitelja provincije jer su bili optuženi zbog počinjenja tada najtežeg političkog kaznenog djela – uvrede carskog veličanstva.

Nakon provedbe ispitivanja pod mukama te prikupljanja ostalog dokaznog materijala (izjave svjedoka, vještačenja, pregledavanje isprava i slično) slijedilo bi donošenje presude. U postupku donošenja presude bitan je bio element javnosti. Naime, presude su se izricale javno u prisutnosti okrivljenika, a uz to su morale biti sastavljene u pisanom obliku. Pisani otpravak presude u promatranom je razdoblju morao biti napravljen u roku od godinu dana od završetka dokaznog postupka.⁷²

Prema pravilima kognicijskog postupka osuđenik bi nakon donošenja presude mogao uložiti žalbu protiv presude upravitelja provincije. Žalba se mogla uložiti u usmenom obliku neposredno nakon njezina izricanja ili u roku od 2 ili 3 dana nakon primitka pisanog otpavka presude. Žalbenom sucu dostavljao se cijeli spis kako bi se mogla donijeti što kvalitetnija odluka o žalbi.⁷³ O žalbi je u pravilu odlučivao vikar dijaceze ili pretorijanski prefekt, dok je u slučaju upravitelja provincije prokonzulskog ranga o žalbi odlučivao sam car,⁷⁴ točnije rečeno tetrah, sukladno Dioklecijanovoj reformi državnog ustrojstva Rimskog Carstva, odnosno podjeli na tetrahije.⁷⁵ Međutim, u svjetlu Dioklecijanovih edikata o progonima kršćana teško bismo mogli zamisliti da je osuđenim kršćanima bilo omogućeno ulaganje žalbe na presudu.⁷⁶

5. KAŽNJAVANJE KRŠĆANA

5.1. Vrste kazni protiv kršćana

Kazne koje su, sukladno onovremenom sustavu mjera kažnjavanja, prijetile kršćanima zbog počinjenja kaznenog djela izrazitog političkog značaja – uvrede carskog veličanstva

⁷¹ *Ibid.*, str. 393.

⁷² *Ibid.*, str. 452.

⁷³ *Cod. Iust.* 7.62.5-11 (Dioklecijan i Maxim, bez datuma); *Ulp. lib. 1 de appellationibus u:* D. 49.4.1.15.

⁷⁴ *Op. cit.* u bilj. 26, str. 441.

⁷⁵ *Vidi supra*, str. 2.

⁷⁶ Mogućnost ulaganja žalbe na presudu kroz rimsku je pravnu povijest u nekim situacijama bila isključena, pa je tako bilo npr. u slučajevima kada su osuđeni robovi ili kada je počinitelj osuđen zbog teškog kaznenog djela (vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 26, str. 232–236), što u kombinaciji s prvim ediktom cara Dioklecijana, kojim su kršćani izgubili sve povlastice te osobito slobodu, uz izričite navode da kršćani više neće imati ni pravo glasa te da će protiv njih biti valjana svaka parnica i da oni neće moći ništa učiniti zbog toga, jasno nameće zaključak kako kršćani nisu imali pravo žalbe najkasnije nakon donošenja prvog edikta. Vidi više o tome *supra*, str. 8 i 9.

– bile su vrlo teške. Naime, glavne kazne mogle su biti jednostavna smrtna kazna (*poena capitis*) i *summa supplicia* kao izvanredna kazna *sui generis*, odnosno kazna tjelesnog mučenja do smrti.⁷⁷

Smrt kao kazna u slučaju uvrede carskog veličanstva, kako to proizlazi iz Paulovih *Sententia*, primjenjivala se na dvojaki način: naime, pripadnici nižih društvenih slojeva, tzv. *humiliores*, bivali su bacani divljim zvijerima ili su živi spaljivani (kao oblici *summa supplicia*), a pripadnici viših društvenih slojeva, tzv. *honestiores*, bivali su dekapitirani (kao oblik jednostavne smrtno kazne).⁷⁸ U tom smislu potrebno je istaknuti kako činjenicu da se Paulove Sentencije odnose na pravo razdoblja kasnog principata u kojemu je autor živio (3. stoljeće) tako i činjenicu da se u pogledu izricanja smrtnih kazni Dioklecijan u velikoj mjeri koristio upravo sustavom kazni iz tog pravno-povijesnog razdoblja, odnosno da je tek kasnije, dolaskom na vlast Konstantina Velikog, došlo do stanovitih promjena u sustavu kazni, posebice do oblikovanja široko shvaćene kapitalne kazne (*poena capitalis*), koja je obuhvaćala kako smrtnu kaznu dekapitacijom mačem tako i s njom izjednačeni pooštreni način usmrćenja, odnosno *vivicrematio* kao jedini preživjeli kasnoklasični oblik *summa supplicia*.⁷⁹ Stoga navedeni izvor rimskog prava itekako treba uzeti u obzir kod razmatranja kaznenopravnih sankcija koje su nametane kršćanima.

Način izvršenja smrtno kazne bila je dekapitacija (odrubljivanje glave) mačem, i to – prema Laktancijevim riječima⁸⁰ – primijenjena samo na osobe kojima su njihove stare zasluge pribavile pravo na blagu smrt. Navedeni način izvršenja smrtno kazne bio je jedini pravno regulirani način izvršenja smrtno kazne u razdoblju principata.⁸¹ Premda je takav način izvršenja kazne načelno vrijedio i u razdoblju cara Dioklecijana, ukidanjem svih povlastica kršćanima propisanim njegovim prvim ediktom o progonu kršćana bio je otvoren put primjeni pooštrenog usmrćenja kršćana neovisno o njihovu društvenom položaju.

Promatranjem različitih relevantnih izvora jasna je podudarnost izvještavanja o smrtno kazni, osim u slučaju legendi kršćanskih mučenika.⁸² Naime, prema tom izvoru većina kršćana bila je pogubljena dekapitacijom, a to svjedoči o poštivanju njihova društvenog položaja kao moguće posljedice činjenice da je primjena prava uvelike ovisila o osobi upravitelja provincije, odnosno njegovu tumačenju Dioklecijanovih edikata, pa čak i o njihovu poštivanju. Ostali kršćani bili su pogubljeni spaljivanjem, bacanjem zvijerima, probadanjem kopljem te utapanjem. Iz navedenog je vidljiva s jedne strane velika podudarnost s pravnim izvorima glede dekapitacije kršćana koji su pripadali skupini tzv.

⁷⁷ Osim tih glavnih kazni, postojala je i mogućnost izricanja sporednih kazni. Više o tome u nastavku ovog rada, *infra*, str. 20 i 21.

⁷⁸ Paul. *Sent.* 5,29,1.

⁷⁹ *Op. cit.* u bilj. 26, str. 534–542.

⁸⁰ *Op. cit.* u bilj. 23, str. 67.

⁸¹ *Op. cit.* u bilj. 26, str. 340.

⁸² *Op. cit.* u bilj. 9, str. 297–299.

honestiores, a s druge strane određena diskrepancija glede utapanja, koje je predstavljalo oblik *summa supplicia* za pripadnike skupine tzv. *humiliores*, ali i razapinjanja na križ.

Summa supplicia predstavljala je pooštreni i glavni oblik usmrćenja kršćana, a inače je bila rezervirana za najteža kaznena djela te za pripadnike skupine tzv. *humiliores*.⁸³ Navedena kazna tjelesnog mučenja do smrti uključivala je dugotrajnu i višestruku patnju osuđenika, odnosno sporu, krajnje bolnu i nečasnu smrt, za razliku od dekapitacije mačem kao brze, bezbolne i časne smrti rezervirane za pripadnike skupine tzv. *honestiores*.

Najčešća kazna obuhvaćena složenicom *summa supplicia*, nametana kršćanima (pripadnicima skupine tzv. *honestiores*) zbog kaznenog djela uvrede veličanstva, bila je razapinjanje na križ (*crux*).⁸⁴ Navedena kazna bila je iznimno brutalna, a uključivala je svlačenje osuđenika do gola, uz prekrivanje genitalija, vezivanje osuđenika ili pribijanje njegovih ekstremiteta čavlima na drveni stup u obliku križa te ostavljanje na križu do nastupa smrti. Smrt je nastupala relativno sporo i vrlo bolno u razmaku od nekoliko sati ili dana te je uzrok smrti najčešće bila dehidracija, izgladnjenje, gušenje, sepsa te iskrvarenje. U slučaju kada smrt ne bi brzo nastupila maljem bi se osuđeniku lomile noge kako bi se težina pridržavanja tijela prebacila na ruke, zbog čega bi disanje bilo posebice otežano, a smrt ubrzana.⁸⁵

Osim toga, kao jedan od kaznenih oblika *summa supplicia* primjenjivala se protiv kršćana (slobodnjaka, pripadnika bilo kojeg društvenog sloja) i *damnatio ad bestias*. Navedena kazna podrazumijevala je izlaganje, odnosno bacanje nenaoružanog osuđenika divljim zvijerima, medvjedima ili bikovima u amfiteatar, koje je rezultiralo – trenutačno ili s odgodom – nedostojnom, bolnom i okrutnom smrću.⁸⁶

Što se tiče *summa supplicia* vatrom, treba naglasiti da se spaljivanje živog osuđenika (*crematio* ili *vivicomburium*) već od Neronove pa sve do Konstantinove vladavine protiv kršćana primjenjivalo često, i to kao uobičajena mjera njihova kažnjavanja. Prema svjedočanstvima klasičnih pravnika ta je kazna poprimila karakter najtežeg kaznenog oblika obuhvaćenog složenicom *summa supplicia*. Ona se, naime, sastojala od prethodnog bičevanja osuđenika te odijevanja u specijalni odjevni predmet, koji je bio natopljen smolom ili sumporom kako bi izgaranje vatre bilo što efikasnije, a javno izvršenje takva usmrćenja pružilo zastrašujući primjer eventualnim budućim sljedbenicima kršćanske vjere.⁸⁷

U pogledu gore iznesenog navoda o utapanjima kršćana, koji proizlazi iz mučeničkih legendi, potrebno je istaknuti da je kazna utapanja bila korištena u ranijim razdobljima

⁸³ *Op. cit.* u bilj. 26, str. 340–341.

⁸⁴ Paul. *Sent.* 5,22,1.

⁸⁵ Vidi više o tome putem URL poveznice: *How did the crucifixion kill* <https://www.theguardian.com/science/2004/apr/08/thisweekssciencequestions> (dostupno 4. siječnja 2023.).

⁸⁶ *Op. cit.* u bilj. 26, str. 346–349, posebice bilj. 1066.

⁸⁷ Vidi više o tome: *ibid.*, str. 350–352 i posebice bilj. 1087.

rimске pravno-političke povijesti, i to za ocoubojstvo (*parricidium*) u obliku drevne kazne *poena cullei*, koja se sastojala od zašivanja osuđenika u vreću zajedno s pijetlom, psom, majmunom i zmijom otrovnicom te bacanja u more ili rijeku. Takva kazna utapanja ponovno je oživjela u konstituciji cara Konstantina iz 318. godine, kojom je bila propisana za kazneno djelo ocoubojstva, ali ne i za uvredu carskog veličanstva, odnosno izdaju.⁸⁸

Izložene glavne kazne bile su popraćene sporednim kaznama, od kojih je najčešće primjenjivana tjelesna kazna bičevanja. Naime, kršćani su prije smaknuća bili odvedeni na bičevanje, kojim se ne samo dodatno otežavalo samo usmrćenje nego se i naglašavala težina počinjenog kaznenog djela.⁸⁹ Iako nisu pronađeni izravni nedvojbeni dokazi koji bi govorili u prilog činjenici da je imovina kršćana upravo u vrijeme cara Dioklecijana bila konfiscirana u obliku sporedne kazne, temeljem uobičajene prakse povodom kapitalnih kaznenih djela te činjenice što je iz prvog edikta proizlazilo da se crkvi oduzimala imovina u tijeku velikih progona, zasigurno se može navesti kako je njihova imovina bila konfiscirana kao nužna posljedica osude za uvredu carskog veličanstva.⁹⁰ Naime, konfiskacija je bila redovna sporedna kazna koja se u tadašnje vrijeme izricala počiniteljima djela *crimen lese maiestatis* uz glavnu smrtnu kaznu.⁹¹ O primjeni konfiskacije prema kršćanima upravo u vrijeme cara Dioklecijana mogao bi se izvući zaključak i iz činjenice što je Dioklecijan 297. godine donio edikt protiv manihejaca,⁹² kojim je izričito propisao oduzimanje njihove imovine u korist državne blagajne – fiska, a kojim se u stanovitoj mjeri (što proizlazi iz sadržaja edikta) služio i kasnije 303. godine, kada je započeo Veliki progon kršćana.⁹³

U pogledu konfiskacije zasigurno se zna da su kršćanima temeljem prvog edikta oduzimate nekretnine koje su služile za organizirana misna slavlja, kao i pobožni liturgijski predmeti u smislu crkvenih dobara kršćanske zajednice, a ne njihova osobna imovina, koja nije bila usko vezana uz misna slavlja, o čemu nam najbolje svjedoči Milanski

⁸⁸ *Ibid.*, str. 541.

⁸⁹ *Ibid.*, str. 383.

⁹⁰ Vidi više o tome: *ibid.*, str. 386–393.

⁹¹ C. Williamson, Crimes Against the State, u: *The Oxford Handbook of Roman Law and Society*, ur. P. J. du Plessis, C. Ando i C. Tuori, Oxford: Oxford University Press 2016, str. 340–341. Vidi također i u: C. Gizewski, Maiestas, u: *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Band 7 (Lef – Men), Stuttgart: Verlag J. B. Metzler, 1999, str. 710–712, te u: *Ulpianus, Disputations, Book VIII.*, D.48.4.11., a gdje se navodi kako je kod postupka zbog uvrede veličanstva, čak i u slučaju smrti okrivljenika za vrijeme kaznenog postupka, pristupano konfiskaciji njegove imovine od nasljednika neovisno o tome što okrivljenik nije bio osuđen. Također više o tome vidi i u: Cloud, J. D., *The Text of Digest XLVIII, 4 Ad Legem Iuliam Maiestatis*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung, vol. 80, 1963, str. 206–232. Jednako tako i Garcia zaključuje kako sporedna kazna konfiskacije nije trebala biti izričito stipulirana u normativnom okviru, već su je carevi redovno izricali upravo uz političke zločine (na čijem je pijedestalu upravo zločin uvrede carskog veličanstva) temeljem svojih diskrecijskih ovlasti, odnosno *ratione imperii*. (Vidi o tome u: A. B. Zaera Garcia, *Confiscation of assets as an accessory penalty*, Revista Dialogos Mediterraneos, br. 22, 2022, str. 111.)

⁹² Perzijska religija, koja se sastoji u temeljnom vjerovanju da je Bog stvoritelj svega duhovnog, dok je Sotona stvoritelj materijalnog. Navedena religija zagovara asketski život, uz odbacivanje materijalnih dobara. (Vidi više o tome u: I. Pilar, *Bogomilstvo kao religijozno-povjestni te kao socijalni i politički problem*, PILAR, Časopis za društvene i humanističke studije, godište II, 2007, br. 4(2), str. 121–145.)

⁹³ Vidi o tome u: Sitek, B., *Confiscation and nationalization as a timeless device of religious intolerance*, Studia Prawnoustrojowe, br. 25, 2014, str. 106.

edikt iz 313. godine, kojim je bilo jasno propisano kako se kršćanskoj zajednici moraju vratiti konfiscirana dobra bez ikakve naplate ili odštetnog zahtjeva. U jednom dijelu Milanskog edikta, navodi se: "... što je zakonito pripadalo njihovoj zajednici – to jest crkvama, a ne pojedinom čovjeku... vratiš istim tim kršćanima, to jest njihovoj zajednici i okupljalištima..."⁹⁴

Nakon izvršenja smrtne kazne tijela osuđenika u pravilu su se predavala obitelji na njihov zahtjev⁹⁵ kako bi ih mogli pokopati te na taj način izraziti minimum pijeteta. Međutim, budući da su kršćani smatrani rušiteljima *pax deorum*, visoki carski službenici i sami carevi nastojali su onemogućiti stvaranje kulta kršćanskih mučenika te su uskraćivali predaju tijela usmrćenih kršćana njihovim obiteljima i prijateljima. Ta je uskrata – već prema Ulpijanovu svjedočanstvu – bila moguća upravo kod zločina izdaje, odnosno uvrede carskog veličanstva.⁹⁶ Njihova tijela najčešće su bila izložena na poznatim javnim mjestima u središtima provincijskih gradova kako bi neko vrijeme davala jasnu poruku cjelokupnom stanovništvu u slučaju počinjenja takvih zločina te su kasnije ili odmah bila bačena u more ili rijeke te eventualno potajno pokopana.⁹⁷

Konačno, nakon izlaganja kaznenopravnih sankcija koje su izricane kršćanima zbog uvrede carskog veličanstva potrebno je ukratko analizirati navode iz drugog i trećeg edikta o progonu kršćana kojima su pripadnici klera bili masovno zatvarani.⁹⁸ Naime, iz navedenih Dioklecijanovih edikata proizlazi da je kršćanima bila izricana kazna zatvora, a da su, prema Laktancijevim riječima, na takvu kaznu kršćani bili osuđivani bez dokaza.⁹⁹ Kako je već pojašnjeno, nametanje zatvora rijetko je služilo u svrhe kažnjavanja, a pojedina odstupanja mogla su se pronaći kod manje teških kaznenih djela.¹⁰⁰ Značajan izvor predstavlja Ulpijanov odlomak sačuvan u Digestama,¹⁰¹ u kojem se navodi da su upravitelji provincija često posezali za primjenom kazne zatvora, iako je ona bila zabranjena. Učeni je pravnik stoga sugerirao da bi se zatvorom trebalo služiti samo u preventivne svrhe čuvanja osumnjičenika (tzv. istražni zatvor). Na temelju analize antičkih natpisa o ediktima te Ulpijanovih promišljanja može se pretpostaviti da su kršćani stavljani u okove odlukama upravitelja provincija, iako je takva praksa bila nezakonita zbog činjenice da je za djelo uvrede carskog veličanstva trebalo izreći propisanu kaznu – jednostavnu smrtnu kaznu ili neki kazneni oblik obuhvaćen pojmom *summa supplicia*. No uzme li se u obzir činjenica da se u zapadnom dijelu Rimskog Carstva progon kršćana nije provodio istom žestinom kao u njegovu istočnom dijelu, posebice za vrijeme vladavine cara Dioklecijana te još okrutnijeg cezara Galerija, a da su upravitelji

⁹⁴ *Op. cit.* u bilj. 23, str. 119–123.

⁹⁵ Paul. *lib. 1 Sent. u:* D. 48.24.3.

⁹⁶ *Ibid.*; Ulp. *lib. 9 de officio proconsulis*, u: D. 48.24.1.

⁹⁷ Vidi slično i više o tome putem URL poveznice: <https://bibleinterp.arizona.edu/articles/2018/02/smi428014> (dostupno 8. siječnja 2023.).

⁹⁸ Budući da nisu sačuvani tekstovi drugog, trećeg i četvrtog edikta, u nastavku je potreban oprez kod apsolutnog prihvaćanja njihovih odredbi, o kojima su svjedočili uglavnom Laktancije i Euzebij.

⁹⁹ Vidi *supra*, str. 9.

¹⁰⁰ *Op. cit.* u bilj. 26, str. 398–403.

¹⁰¹ Ulp. *lib. 9 de off. procon.*, u: D. 48.19.8.9

provincija imali široke sudbene ovlasti, moguće je da su u slučaju kršćana zanemareni tadašnji postulati načela legaliteta te da su upravitelji na svoju ruku izricali kaznu zatvora tijekom važenja drugog i trećeg Dioklecijanova edikta. Ovdje se može uzgredno dodati da su kršćani na kaznu zatvora gledali kao na još jednu polugu prema vječnom spasenju te je zatvor za njih dobio ritualna obilježja, odnosno predstavljao je cestu prema vječnom životu i spasenju, a ne puko sekularno oduzimanje slobode.¹⁰²

Na kraju valja konstatirati da, sukladno izloženom katalogu kazni, oduzimanje časti i privilegija kršćanima, propisano prvim Dioklecijanovim ediktom, nije bilo predviđeno kao uobičajena kazna koju bi presudom izricao upravitelj provincije u kognicijskom kaznenom postupku. Naime, oduzimanje časti i ugleda te ostalih privilegija koje su uživali slobodni stanovnici Rimskog Carstva pojavilo se kao autonomna kazna – *infamia* – tek u postklasičnom periodu za vladavine Konstantina Velikog.¹⁰³ Stoga se može zaključiti da su upravitelji provincija činjenicu da neka osoba odbija javno prinositi žrtve rimskim bogovima tumačili kao njezinu manifestaciju pripadnosti kršćanskoj vjeri/zajednici te su joj izvan redovnog sudskog postupka *de facto* oduzimali pripadajuće slobode i privilegije smatrajući je kršćaninom, odnosno građaninom drugog reda, što je u konačnici imalo velikog učinka na njezina prava u kaznenom postupku, kako su gore opisana.

5.2. Svrha kažnjavanja

U nastavku rada nužno je odvojeno sagledati koja su to bila filozofska promišljanja u pogledu ciljeva što se točno htjelo postići kažnjavanjem kršćana, a sve kako bi se stekao potpuni uvid u politiku kažnjavanja tadašnjeg vremena. Od razdoblja cara Dioklecijana carsko zakonodavstvo bilo je zaokupljeno oblikovanjem represivne politike, koja je dominantno usmjerena na pitanja generalne prevencije kroz egzemplarnost kazne, dok je pitanje ostvarenja retributivne pravde postavljeno u drugi plan. Tragovi retributivno-osvetničke funkcije kazne bili su apsorbirani u preventivnoj funkciji kažnjavanja, dok je funkcija popravljanja, odnosno rehabilitacije počinitelja kaznenih djela, ostala na razini akcesorne sastavnice.¹⁰⁴

Dakle, u promatranom razdoblju vladavine Dioklecijana¹⁰⁵ svrha kažnjavanja bila je dvodimenzionalne prirode, odnosno preventivno-retributivna, s naglaskom na

¹⁰² Vidi više o tome u: Olsen, M., *Philosophies of Imprisonment in Late Antiquity*, Constructing the Past, vol. 9, br. 1, čl. 7, 2008, str. 30–46.

¹⁰³ *Op. cit.* u bilj. 26, str. 551.

¹⁰⁴ *Ibid.*, str. 572, 607–608.

¹⁰⁵ Razdoblje cara Dioklecijana zasigurno spada u razdoblje dominata (vidi o tome u: *op. cit.* u bilj. 26, str. 437), ali je kod kaznenopravnih pitanja njegova era bila obilježena mnogim reliktima iz razdoblja kasnog principata (jer je car Dioklecijan htio osnažiti te obnoviti staru rimsku religiju, vidi o tome u: *op. cit.* u bilj. 9, str. 99 i 100) te se u velikoj mjeri služio pravnim propisima principata. Tek je kasnije Konstantin Veliki započeo veću obnovu pravnog sustava u duhu dominata, koja je bila prožeta vezom između moralno-etičkih zapovijedi kršćanske religije i rimskog kaznenog prava (vidi više o tome u: *op. cit.* u bilj. 26, str. 454, 465, 482 i 518, i u: Mousourakis G., *Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition*, Springer, 2015, str. 84, 93 i 94) i njezinim konačnim zaposjedanjem na pijedestal rimskog društva nakon što je ediktom cara Teodozija iz 380. godine kršćanstvo postalo službena religija Rimskog Carstva (vidi o tome u: Krasić, S.,

generalnoj prevenciji. Sam Dioklecijan naveo je kako upravitelj provincije ne smije opozvati kaznu koju je u svojoj presudi izrekao,¹⁰⁶ iz čega se može zaključiti kako javni interes nalaže obvezu kažnjavanja osuđenika te kako je cilj takve kazne i odmazda zbog učinjenog djela, odnosno retribucija.¹⁰⁷ Iz gore navedenog jasno je kako su kršćanima uslijed uvrede carskog veličanstva izricane smrtne kazne, bilo u obliku dekapitacije bilo pooštrene naravi, uz primjenu mučenja kao najteže kazne, pa se iz toga također može zaključiti kako je cilj kažnjavanja bilo kažnjavanje kršćana upravo zbog težine počinjenog zločina, odnosno odmazda.¹⁰⁸

Iz netom elaboriranog također bi se mogao izvući zaključak da je i samo rimsko društvo smatralo potrebnim kazniti kršćane zbog narušavanja *pax deorum*, odnosno poslati jasnu poruku da odbijanje javnog prinošenja žrtava rimskim bogovima neće proći nekažnjeno te da javni interes nalaže nužnost njihova kažnjavanja kao *ultima ratio societatis* u onim slučajevima kada kršćani pred sudskim tribunalom odbiju prinostiti žrtve te tako spasiti svoj život, iz čega bi se mogao podredno izvući zaključak o retributivnosti kažnjavanja kršćana. Naime, kršćani su svojim odbijanjem prinošenja žrtava narušili *pax deorum* te su na taj način potencijalno prouzročili negativne posljedice po rimsko društvo, pa su iz navedenog razloga u očima Rimljana svakako zaslužili kaznu kao posljedicu svojih nedjela.

Osim retributivnog elementa, svrha kažnjavanja bila je i u generalnoj prevenciji, odnosno odvraćanju ostalih od počinjenja kaznenih djela, o čemu se nedvojbeni dokazi mogu pronaći kako u opisanoj težini kazne zapriječene kršćanima tako i u načinu izvršenja smrtnih kazni. Preventivna je svrha vidljiva iz gore navedene težine kazne jer se u tadašnjem društvu smatralo kako će upravo smrtna kazna odvratiti od počinjenja istovrsnih kaznenih djela ostale počinitelje iz razloga što bi se svi ljudi najviše trebali bojati za svoj život. Takva oštra kazna trebala je odvratiti i sve ostale od počinjenja kaznenih djela te ih dovesti na put poštivanja pravila ponašanja rimskog društva. Navedena svrha kažnjavanja također je vidljiva i iz činjenice da su se smrtne kazne u svim oblicima izvršavale javno te je cilj bio da što više građana vidi izvršenje brutalne kazne kako bi se na taj način pokušalo preventivno utjecati na njihovo buduće ponašanje. To je najbolje vidljivo iz kazne bacanja kršćana zvijerima, koje su se najčešće odvijale u amfiteatrima koji su mogli primiti enormno velik broj gledatelja.¹⁰⁹ Pripadnici nižeg društvenog statusa temeljem dualnog sustava kažnjavanja (odnos pripadnika *honestiores/humiliores*) često su bili prepušteni fizičkoj ranjivosti u amfiteatrima te su

Historičnost "Milanskog edikta" iz 313. godine, Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti, br. 516 = 50, 2013, str. 41).

¹⁰⁶ *Cod. Iust.* 9,47,14 (Dioklecijan i Maxim, bez datuma).

¹⁰⁷ *Op. cit.* u bilj. 26, str. 578.

¹⁰⁸ Tako Krzysztof Amielanczyk navodi da težina kazne, osim odvratajućeg, ima i retributivni učinak. Vidi o tome u: Amielanczyk, K., *Purposes and Functions of Public Punishment in Roman Law in the Perspective of Justinian's Codification*, *Studia Prawnicze Kul*, 4 (80), 2019, str. 29.

¹⁰⁹ Najpoznatiji rimski koloseum mogao je primiti između 40 000 i 73 000 gledatelja. Vidi u: D. Gutierrez, Bernard Frischer, E. Cerezo, I. A. Gomez, E. Sobreviela. *Virtual Crowds in a Digital Colosseum*, *Virtual Retrospect*, 2005, Robert Vergnieux, Nov 2005, Biarritz, France, str. 142.

Rimljani u okviru svojeg poimanja pravde izvršavanjem smrtne kazne pripadnicima *humiliores* putem većeg broja gledatelja postizali egzemplarnu svrhu kažnjavanja, čiji je motiv bio da će se, što više gledatelja nazoči smaknuću kršćana, to lakše postići generalna prevencija kao svrha kažnjavanja.¹¹⁰

U pogledu rehabilitacije, odnosno popravljanja osuđenih kršćana, zasigurno se iz svega navedenog može uočiti da takva svrha kažnjavanja nije pronalazila zastupljenije mjesto. Rehabilitacija se u doba Dioklecijanovih progona kršćana nije javljala kod samog kažnjavanja, već u ranijoj fazi, prije pokretanja postupka, što je razvidno iz četiri edikta o kažnjavanju kršćana. Naime, iz četiri edikta jasno je da je Dioklecijan tražio od kršćana da javno prinose žrtve rimskim bogovima te bi u tom slučaju bili oslobođeni torture kognicijskog postupka, iz čega je vidljiva barem djelomična milost cara Dioklecijana i prvenstvena namjera da se obnovi narušeni *pax deorum*, a tek podredno, ukoliko bi kršćani odbili prinostiti žrtve, primjenjivale bi se kaznenopravne sankcije lišavanja njihovih života.

Konačno, može se zaključiti da je svrha kažnjavanja kršćana u doba cara Dioklecijana bila u skladu s postklasičnim tendencijama: naime, svrha kažnjavanja bila je retributivno-odvraćajuća, s primarnim i snažnim naglaskom na generalnoj prevenciji putem zastrašivanja budućih počinitelja.

6. ZAKLJUČAK

Proučavanjem relevantnih vrela – djela antičkih pisaca, fragmenata učenih pravnika te carskih konstitucija, kao i djela modernih romanista – zasigurno se može reći da su kršćani u razdoblju velikog progona poduzetog početkom 4. stoljeća od strane cara Dioklecijana bili progonjeni zbog nepoštivanja dugogodišnje tradicije rimskog politeističkog društva, koju je Dioklecijan u četvrtom ediktu iz 304. godine i normativno uredio kao opću pravnu obvezu, točnije rečeno, zbog odbijanja javnog prinošenja žrtava rimskim božanstvima, a osobito kapitolijskoj trijadi (Jupiter, Junona i Minerva), utemeljenog na osnovnim postulatima kršćanske religije, odnosno prvoj zapovijedi Dekaloga. Odbijanje prinošenja žrtava remetilo je božji mir te je pravno bilo kvalificirano kao kazneno djelo uvrede carskog veličanstva (*crimen laesae maiestatis*), koje je ulazilo u kategoriju kaznenih djela političke prirode kao svojevrsan čin izdaje, odnosno pobune protiv ustrojstva Rimskog Carstva i samog cara, ali i sigurnosti države, te se nalazilo na pijedestalu onoga što bismo danas nazvali katalogom kaznenih djela. Nakon što bi kršćani zbog odbijanja javnog prinošenja žrtava rimskim bogovima kao oblika navedenog kaznenog djela bili prijavljeni upravitelju provincije, započinjao bi inkvizitorni kognicijski kazneni postupak (*cognito extra ordinem*), koji je vođen po službenoj dužnosti te je obilježen ne samo nastojanjem da se putem ispitivanja pod mukama iznudi priznanje od kršćana već i širokim sudačkim ovlastima upravitelja provincije, koje su uključivale i

¹¹⁰ Vidi više o tome u: Carucci, M., *The Spectacle of Justice in the Roman Empire*, Ch. 12: *The Impact of the Justice in Roman Empire*, Brill – Leiden, 2019, str. 212–233.

pravo izricanja smrtne kazne kršćanima zbog uvrede carskog veličanstva. Pritom bi optuženi kršćani tijekom provođenja kaznenog postupka bili smješteni u zatvoru, koji bismo s obzirom na njegovu funkciju mogli nazvati istražnim zatvorom. Kazna koja je bila zapriječena kršćanima bila je smrtna kazna kao glavna mjera kažnjavanja (uz mogućnost izricanja sporednih kazni u obliku oduzimanja imovine te mučenja prije izvršenja smrtne kazne), a koja je kršćanima u pravilu bila izricana u obliku pooštrene kazne kao *summa supplicia*, i to u obliku bacanja zvijerima, razapinjanja na križ i živog spaljivanja. Odrublivanje glave – kao jednostavna, brza, pa i časna smrt – bilo je u pravilu rezervirano za pripadnike viših društvenih slojeva (*honestiores*), čijim se povlasticama kršćani nisu mogli služiti zbog prvog Dioklecijanova edikta o progonu kršćana. Kazne su izricane prvenstveno kako bi se utjecalo na sve stanovnike rimske države da ne čine takva kaznena djela u budućnosti, dakle, radilo se o generalnoj prevenciji kao temeljnoj svrsi kažnjavanja. Generalna prevencija postizana je prvenstveno putem težine kazni, koje su izricane kršćanima zbog svojevrzne izdaje, a osobito u teškom obliku *summe suppliciae*, koji je donosio sporu i iznimno bolnu smrt. Nju su kršćani, međutim, shvaćali kao katarzu i vjersko mučeništvo, koje im je pružalo sigurnu ulaznicu u prostore vječnog života, a ne kao puku sekularnu kaznu. Osim težinom propisanih i izricanih kazni, prevencija se postizala i putem njihova javnog izvršavanja, koje je uvijek tražilo što veći broj dionika koji će promatrati izvršenje smrtne kazne kako bi se njihovo okrutno smaknuće što bolje urezalo u pamćenje svim prisutnim osobama te na taj način spriječilo takvo kažnjivo ponašanje u budućnosti.

Dakle, kršćani su bili progonjeni iz razloga što nisu prinosili žrtve poganskim božanstvima, a nisu ih prinosili zbog kršćanskog vjerovanja u zabrane prinošenja takvih žrtava, pa je uslijed snažne namjere cara Dioklecijana da obnovi stare, prvenstveno religijske vrijednosti rimskog društva te uspostavi *pax deorum*, koji su upravo kršćani remetili svojim odbijanjem javnog prinošenja žrtava rimskim božanstvima, došlo do njihova progona. Na taj su način kršćani, suvremenom terminologijom govoreći, ispunili biće kaznenog djela uvrede carskog veličanstva, za koje ih je Rimsko Carstvo žestoko progonilo, a osobito revno u njegovu istočnom dijelu.

DIOCLETIAN'S PERSECUTION OF CHRISTIANS IN THE CONTEXT OF ROMAN CRIMINAL LAW

This paper outlines the relevant criminal law rules and briefly discusses the main reasons for the prosecution of Christians during the Diocletian era (284-305 A.D.). It demonstrates that the Christians' persistent refusal to participate in public ritual sacrifices led to the Great Persecution, which was ordered by Emperor Diocletian, with the legal support of four edicts that served as the legal regulations of the time.

The first edict revoked the rights and privileges of Christians, including the destruction of churches. The second edict mandated the imprisonment of clergy. The third was an addition to the second, and the final edict required all citizens to perform public sacrifices.

*Christians were prosecuted for the crime of *crimen laesae maiestatis*, or the insult to imperial majesty, which was a form of treason or rebellion against the Roman Empire. Defendants were held in custody during the criminal proceedings and were tortured to extract confessions, which were necessary for a verdict. These proceedings were entirely under the authority of the Governor of the Province and were held in the main city of the Province. The Governor delivered the verdict in the name of the Emperor and sentenced Christians to capital punishment in various forms. One of the most cruel forms, *summa supplicia*, involved slow and painful death, and it was primarily applied to individuals from the lower social class, or *humiliores*.*

The main purpose of these punishments was general deterrence—aiming to instill fear among the population to prevent future crimes. This objective was primarily achieved through public executions and the severity of the punishments.

Keywords: Christians, Diocletian, Edicts, Governor of the Province, *crimen laesae maiestatis*

Antonio Katavić, univ. spec. iur. (Criminal Law Sciences), Doctoral Candidate in the Postgraduate Doctoral Program in Criminal Law Sciences, University of Zagreb, Faculty of Law